

Pagkaligaw at Pamamaybay sa *Elcano & Magellan* Being Lost in and Coasting Along *Elcano & Magellan*

Emmanuel Jayson V. Bolata
University of the Philippines Diliman
evbolata@up.edu.ph

Abstrak

Tinitingnan sa papel na ito ang nilalaman ng pelikulang *Elcano & Magellan: The First Voyage Around the World* (dinirehe ni Ángel Alonso, at isinulat nina José Antonio Vitoria at Garbiñe Losana, 2019), at ang konteksto ng kontrobersiyal nitong resepsiyon lalo na mula sa mga Pilipinong manonood. Binigyan ng natatanging diin hindi lamang ang mga implikasyon nitong historyograpikal sa kontemporaryong naratibong pangkasaysayan ng bansa, kundi maging sa mga posibleng epekto na maaaring makuha mula rito ng pinagtutuong tagatanggap, ang mga bata.

The paper looks into the content of the film Elcano & Magellan: The First Voyage Around the World (directed by Ángel Alonso, and written by José Antonio Vitoria and Garbiñe Losana, 2019), and the context of its controversial reception especially by the Filipino audience. Specific emphasis has been ascribed not only to its historiographical implications to contemporary historical narrative of the nation but also to the possible effects that may be imbibed from it by its intended audience, children.

Mga Susing-salita

Magellan, Elcano, Lapu Lapu, Samar, ligaw, baybay
Magellan, Elcano, Lapu Lapu, Samar, being lost, coast

Tungkol sa May-akda

Si Emmanuel Jayson V. Bolata ay kasalukuyang instruktur sa Departamento ng Kasaysayan, Kolehiyo ng Agham Panlipunan at Pilosopiya, Unibersidad ng Pilipinas Diliman. Nagtapos siya ng BA History (magna cum laude) at kasalukuyang kumukuha ng MA History sa parehong institusyon. Awtor siya ng *Hindi Lang Basta Bata: Mga Pananaliksik at Panunuri sa Kasaysayan at Panitikang Pambata* (Sentro ng Wikang Filipino - UP Diliman, 2020) at isa sa mga patnugot ng *Kislap-Diwa: Mga Pagmumuni sa Panitikan, Pelikula, at Kultura* (Hinabing Salita Publishing House, 2018). Nagawaran siya nitong 2019 ng Empowering Network for International Thai and ASEAN Studies (ENITAS) Scholarship, mula sa Institute of Thai Studies, Chulalongkorn University sa Bangkok, Thailand. Mababasa ang ilan sa kaniyang mga publikasyon sa *Saliksik E-Journal*,

Katipunan Journal, TALAS: An Interdisciplinary Journal in Cultural Education, at Likhaan: The Journal of Contemporary Philippine Literature.

I

Sa isa't kalahating oras na iginulong ng pelikulang *Elcano & Magellan: The First Voyage Around the World* (dinirehe ni Ángel Alonso, at isinulat nina José Antonio Vitoria at Garbiñe Losana, 2019), sampung minuto lamang ang masasabing nagtatampok sa “Pilipinas.” At bago pa man lagana sa mapanood dito ang pelikula (nakatuntong lamang tayo noon sa ihinahapag ng trailer), pinasiklab na agad ng sasampung minutong ito ang debate (tingnan ang Madarang; Mojarro; De Leon-Bolinao; Rafael, “Circumnavigating”) hinggil sa kontrobersiyal na kaganapang historikal. Kontrobersiyal sa maraming paraan: ano ba talaga ang mga nangyari, paano ito aalalahanin, paano ito ikinuwento sa pelikula, ano ang dapat na reaksiyon sa pelikula? Tila pakikinig sa tibok sa sinapupunan ng hindi pa nailuluwal, hinaraya na ang hugis at hinaharap ng sinematikong sanggol: mula sa tahasang pangunawestiyon hanggang sa mariing pagtatanggol. Bago pa man tumungo sa diskurso at pagdidiskurso, nais ko munang “maligaw” sa loob ng pelikula. Na parang ganoon din sa sinapit ng mga tauhan, sa history books man o sa sinehan. “Without Magellan’s map, all of you are lost in sea! They’re lost... then that means I’m lost with them too!” sabi ng taksil na si Yago. Hinalaw ko ang “pagkaligaw” mula sa katagang Ingles ni Joseph Palis, na maaaring umuugot kay Pauline Kael: *to be lost in the movies*. “A professor in one of my film courses once asked if we get lost in the movies. By ‘lost’ she meant being immersed in the intentionalities and problematics of the film’s narrative structure that sutures you to its story and makes one forget about the political economy involved behind the creation of that particular film” (Palis 45). Magkaiba ang “naligaw” sa “niligawan,” pero puwede namang pagsalikupin. “Manliligaw” sa puntong ito ang pelikulang *Elcano & Magellan*.

Konsekuwensiya ng “pagkakalubog” sa pelikula ang pagpunto ng mga pag-alpas mula sa historikal na naratibo. Nakapaloob sa sampung minutong iyon ang mahalagang ikutang pangyayari—ang pagpaslang kay Magellan sa Labanan sa Mactan. Maliban sa naratibong historikal (mas angkop na tawaging “Ekspedisyong Magellan-Elcano” ang sirkumnabigasyon noong 1519 hanggang 1521), mahalagang marka rin ito sa banghay ng pelikula: ang pangangailangan ng pagsesentro kay Elcano sa halip na sa kaniyang “Admiral” lamang. Ang pagiging “Captain” niya matapos ang pagkamatay ni Magellan ay importanteng bahagi ng kaniyang development, ala-Bildungsroman, bilang tauhan sa adventure story na ito. Gayumpaman, kapansin-pansin ang ilang pag-alpas mula sa aktuwal na pangyayaring historikal. Bilang tugon sa tanong ni Ma. Luisa de Leon-Bolinao (“This may be a cartoon for kids and teenagers and meant for light entertainment, but after watching the film, who is going to explain to them what really happened?”) narito ang mga ilang punto ng pagkakaiba ng historikal na salaysay sa kuwento ng pelikula, na may pagdidiin sa mga pangyayari sa Pilipinas:

1. Bilang protagonista ng kuwento, ipinapakita ang katapatan ni Juan Sebastián de Elcano sa kaniyang hinahangaang almirante, si Ferdinand Magellan (Fernão de Magalhães). Bagamat sa tunay na naratibong historikal, isa siya sa mga mutineers. Kung gayon, ang ipinakitang sa pelikula na pagpanig ni Elcano kay Magellan sa punto ng negosasyon sa mga nag-aalsa na sina Juan de Cartagena, Gaspar de Quesada, at Estêvão Gomes, habang hinihila ng malakas na alon ang *Santiago* upang bumangga sa batuhan, ay hindi historikal. “Let them go! Magellan made a promise to us and I believe in him!” Malayo ito sa iwinika ni Laurence Bergreen: “Among the forgiven was Elcano, the Basque shipmaster who would later have his revenge on the Captain

General” (151). Ipinapakita ring nasa ilalim siya ni Kapitan Cartagena ng *San Antonio*, kahit na siya ay ang master ng *Concepción*, sa ilalim ni Kapitan Quesada.

2. Matapos ang paglalayag sa Karagatang Pasipiko, kaagad na dadaong ang mga barko sa Cebu. Hindi ito basta paglalaktaw lamang sa mga pulong binabaan ng armada tulad ng Guam (“Isla de los Ladrones”), Homonhon, Mazaua, at iba pa. Ipinapakita sa pelikula na ang unang pulong dadaungan nina Magellan ay ang Cebu. Sumigaw ang isang tripulante, “There’s land in sight!” na tinugunan naman ni Magellan, “Could it be the Spice Islands?” Kalaunan, malalaman ni Magellan na hindi ito bahagi ng Maluku.

3. Sinalubong ng “king” ng Cebu at iba pang mga katutubo ang mga manlalayag. Hindi maunawaan ng tagapagsalin ng armada, si Enrique ng Malacca, ang wika ng mga taga-Cebu. “I’m not familiar with their tongue.” Bagamat, sa naratibong historikal, naiintindihan na ni Enrique ang salita ng mga taga-Mazaua. Nagsilbing tagapagsalin ang katutubong si Samar (kalauna’y magiging love interest ni Elcano). Onomatopoeic gibberish ang wika ng mga taga-Cebu. Iba ito sa pagsesenyas ng mga katutubo ng Brazil: bagamat binanggit sa isang montage ang pag-uusap ng mga manlalakbay at katutubo gaano man kahirap itawid ng mga mensahe, makikita sa unang engkuwentro ang kawalan ng salita sa pagitan ng katutubong pinuno at ni Magellan.

Obese ang rajah sarripada ng Cebu, malayong-malayo sa matipunong katawan ng kaniyang mga kawal. Maitatapat siya sa mga mabubulas na sina Magellan at Antonio Pigafetta, ang tagapagtagala ng armada. Maalindog na Disney princess si Samar, na magagawang makipaglaban at maglayag tulad nina Mulan at Moana. Gamit ang bangka, siya mismo ang magliligtas kay Elcano na muntik nang mapatay ng mga taga-Mactan. Sa isang *Twitter* thread, binanggit ang pagkakahawig ng mga katutubo sa mga tauhan sa *The Road to El Dorado*: “all of their characters are a complete rip-off from camino hacia el dorado. LMAO” (@luckaes sinipi sa Madarang). Sinasabi ring mas “Polynesian” daw ito kaysa katutubong Cebuano (Madarang), lalo na kung sasangguni sa mga paglalarawan sa Boxer Codex, gayundin sa mga deskripsiyon ni William Henry Scott ng prekolonyal na lipunang Bisaya (30, 33). Halo-halong kalamay ang mga ornamento ng mga taga-Cebu. Mayroong arko na aakalaing mula sa kabihasan ng Pre-Columbian Mesoamerica. May rebulto ng Chinese lion. May batong inukitan ng ulo na kahawig ng makikita sa mga Olmec. Sa semi-top view sa Mactan, makikita ang tila pinaghalong hitsura ng mga puno ng saging at niyog. Bagamat di-historikal ang mga bagay na ito, mayroon silang kaisahan: ang Orientalistang pagsasa-tropiko ng Silangan, partikular ng Pilipinas.

4. Mahuhuli ng pandinig ang “Lapu Lapu” mula sa pagsasalita ni Humabon, na isinalin ni Samar: “He says that the king of the neighboring island, Mactan, never pays him his tariffs.” Sa tagpong ito, walang Zula ng Mactan na nagpadala ng kaniyang anak upang magbigay ng regalong dalawang kambing kay Magellan, na ipaliliwanag na hindi pagkilala ni Lapu Lapu, isa pang pinuno ng Mactan, sa awtoridad ni Rajah Sarripada Humabon bilang isang “pangulo” o “makaporos nga datu” (Scott 128).

5. Tumungo si Yago, ang espiya ng mga Portuges, sa Mactan. Kung paano niya napuntahan ito, hindi malinaw sa kuwento. Tanging ang direksiyon

lamang patungong Mactan ay sa pamamagitan ng pagtuturo ni Samar ng daliri. Bilang Hudan ng kuwento, nagdala siya ng regalo sa mga taga-Mactan. “I have necklaces, jewels, mirrors, bracelets, pocketknives, earrings... please, take it!” Ibinigay niya rin ang kaniyang mga damit hanggang sa maging hubo’t hubad na siya (ang “skivvies” ang nagustuhan ng matipunong pinuno ng Mactan, na maaaring ang “Lapu Lapu” sa pelikula). Kakatwa ring nabibigkas ni “Lapu Lapu” ang “skivvies” samantalang walang kahit isang mauunawaang Cebuanong salita ang lumabas sa kaniyang bibig. Ipinapahiwatig na sasalakay sina Magellan kung kaya makapaghahanda ang mga taga-Mactan para sa isang “ambush.”

6. Nang ituro ni Yago si Magellan (ang sandaling “halik ni Hudan” ng pelikula), sumigaw si Lapu Lapu, “Ataki!” Si Juan de Serrano, ang kapitan ng *Concepción*, ay ipinakitang sinaksak ng sibat ng katutubo at napatay sa Mactan, sa halip na sa Cebu, matapos ang masaker sa pista ni Humabon. Tumalak ang mga barko papuntang Maluku “para sa mga sugatan.” Tila ipinapakitang si Elcano na ang nagsilbing “pinuno” ng buong armada, bagamat ang posisyong “kapitan-heneral” ay hinawakan nina João Lopes de Carvalho (2 Mayo 1521) at Martin Mendez (21 Setyembre 1521). Tanging kapitan ng *Victoria* lamang ang posisyon ni Elcano. Maliban kay Elcano, binigyang-pansin din si Gonzalo Gómez de Espinosa, alguacil (master-at-arms) ni Magellan at kalauna’y kapitan ng *Trinidad*.

Mayroong consistency sa karakterisasyon na iba—kung gayo’y di-histikal—sa tunay na nangyari. Nang mag-usap-usap ang mga kapitan sa pamumuno ni Juan de Cartagena (*San Antonio*) hinggil sa planong mutiny nang lumapag sila sa Brazil, naroon na si Espinosa kasama sina Juan de Serrano (*Santiago*) at Gaspar de Quesada (*Concepción*). Kung gayon, sapagkat hawak ni Magellan ang *Trinidad* bilang barko ng almirante, mahihinuhang kapitan ng *Victoria* si Espinosa sa pelikula. Sa katunayan, si Luis Mendoza ang kapitan ng *Victoria*, na isa sa mga kasama sa mutiny; si Espinosa naman ang sumaksak sa lalamunan ng kapitan ng *Victoria* upang masugpo ang pag-aalsa (Bergreen 140–141). Ang sumunod na kapitan ng *Victoria* ay hindi si Espinosa, kundi si Duarte Barbosa, bayaw ni Magellan. Kalaunan, masisira ang Santiago sa ilog ng Santa Cruz sa Argentina. Sa pelikula, isinabay ito sa mutiny na mas naunang nangyari (sa Karagatang Atlantiko, Oktubre–Nobyembre 1519, at sa St. Julian, Abril 1520) kaysa sa pagkakasira ng Santiago (Mayo 1520). Bumalik naman sa España ang *San Antonio*, sa pamumuno ni Estêvão Gomes, na ipinakita sa pelikula bilang isa sa mga tumakas sa *Trinidad* matapos ang nabigong pag-aalsa. Si Juan de Serrano ang naging kapitan ng *Concepción*, matapos mapatay ni Enrique si Quesada sa isang espadahan. Sa tunay na tala, nilitis si Quesada at hinatulan ng kamatayan. Pinugutan siya ng ulo at hinati-hati ang katawan. Samantala, si Cartagena naman ay iniwan sa isang pulo (marooned). Sa pelikula, ipinakitang iniwan siya sa isang bangka sa gitna ng malakas na hampas ng alon at ulan ng niyebe kung saan man sa katimugan ng Timog America.

7. Kasunod ng pagkatalo sa Labanan sa Mactan, tumungo na ang mga manlalakbay, ngayon sa “pamumuno ni Captain Elcano,” sa Maluku. Naging tagapagturo nila si Samar. “Samar is the best sailor we have onboard,” ani Elcano. Hindi na bumalik ang mga manlalakbay sa Cebu, at walang nangyaring masaker na siyang nagtulak kina Elcano para lumikas. Ang pag-abandona sa *Concepción* ay dulot ng pagbutas ng mga sumalakay na taga-Mactan sa

isang bahagi nito. Ayon kay Bergreen, ito ay sadyang pinasunog at pinalubog dulot ng paninira ng mga uod sa mga bahagi ng barko (313-314). Hindi na ito sinubukang isalba, bilang praktikal na hakbang, o iwanan, sapagkat maaari pang magamit ng kaaway. Si Serrano, ang kapitan ng *Concepción*, ay naiwan sa Cebu matapos ang masaker, at posibleng pinatay na rin ng mga katutubo nang hindi siya sinubukang sagipin nina Carvalho (295-297).

8. Sang-ayon sa will ni Magellan, palalayain na si Enrique ng Malacca. Sa pelikula, binanggit ni Elcano sa sugatang Enrique na iuwi nila siya sa kaniyang tahanan. “We’ll get you back home, I promise you.” Pagdating sa Tidore, Maluku, kung saan sinalubong ang mga manlalakbay ng pinunong si Almanzor, nakatagpo ni Enrique ang kaniyang pamilya. Masasabing naipagkamali rito ang “Maluku” (Moluccas) bilang “Malacca.”¹ Magkagayunman, isang tapat na tagapanglingkod ni Magellan at ng España ang ipinakitang imahen ni Enrique sa pelikula. Iba ito sa hinuha na posibleng kasabwat siya sa pagmasaker ng mga taga-Cebu sa mga manlalayag nang nagpapista ni Humabon noong 1 Mayo 1521, ilang araw matapos ang Labanan sa Mactan. Umuugat ito sa dahilang hindi pagpapalaya kay Enrique ng mga pinunong pumalit kay Magellan, sina Serrano at Barbosa, sang-ayon sa mga tala nina Pigafetta at Elcano (Bergreen 292-294).

II

“The film retells the story of 1519 circumnavigation led by Portuguese explorer Ferdinand Magellan and Spanish navigator Juan Sebastián Elcano,” sabi ng deskripsiyon ng Wikipedia sa *Elcano & Magellan*. Noong 2020, nanomina ang pelikula bilang Best Animated Film sa tatlong patimpalak: Cinema Writers Circle Awards, Goya Awards, at Platino Awards. Para sa akin, batay sa mga naipunto sa itaas, isa itong “re-creation” sa halip na “retelling” o kahit pa “reconstruction” ng historikal na kaganapan. May ginawang pagbabawas na makikita sa mga kawalan o paggupit sa meron, may idinagdag na kuwento kahit na may sapat namang naratibong historikal (maunawaan pa siguro kung may pagdaragdag dahil walang naisulat—isang estratehiya ng “historical imagination”), at may distorsiyon mula sa mga aktuwal na makasaysayang pangyayari (halimbawa, si Humabon sa kaniyang onomatopoeic gibberish, at si Lapu Lapu sa kaniyang “skivvies” at “ataki!”). Mula sa established facts, nagsagawa ng “re-creation,” muling paglikha ng panibagong kuwento na may maraming dibersiyon mula sa kasaysayan, na agarang maiuugnay sa layon ng aliw—“recreation.” Hindi ito maituturing na “historical film,” lalo na kung gagamitin ito upang malaman ang kasaysayan ng naturang ekspedisyon. At posibleng maiuugat dito ang “outrage” ng mga manonood sapagkat may panlalansing naganap sa tila pagpusturang isa itong “retelling” ng naratibong pangkasaysayan gamit ang animated filming. Kung masasabi mang “misplaced” (Rafael, “Circumnavigating”) ang naturang “Filipino nationalist outrage,” dulot ito ng pagiging “misplaced” ng pagsasakategorya o paglalarawan sa pelikula sa una pa lamang.

Sa daloy ng pandaigdigang sining at panitikan, matagal nang binubura ng mga manlilikha ang linya sa pagitan ng kasaysayan at katha. Mula kina Jorge Luis Borges at Eduardo Galeano, hanggang sa mga Pilipinong manunulat tulad nina Jun Cruz Reyes

1 Mula kay Bergreen: “To dramatize his mission, Magellan then displayed his slave of long standing, Enrique, who was believed to be a native of the Spice Islands. (This was not quite accurate, but in any event, Enrique could act as an interpreter.) According to one account, Magellan also brought another slave from the Indies, an attractive female from Sumatra who spoke many languages” (31).

at Allan Derain,² kinakasangkapan ang kasaysayan upang lumikha (o muling lumikha) ng mga kuwento. Gayumpaman, taglay pareho ng *Elcano & Magellan* ang kawalan ng mga kinakailangan sa ganitong mga “retelling” o “reinvention”: masinsing historikal na pananaliksik at malawak na imahinasyon. Bahagyang nasagot na kanina ang una. Sa ikalawa, baog ang haraya ng pelikula lalo na sa paglalarawan ng mga katutubong nakatagpo nina Magellan. Sa komento ni De Leon-Bolinao, nakababahalang ang depiksiyon ni Lapu Lapu bilang “villain”—tunay ngang nakababahalang ito dahil kung gagawin na nga lang ding kontrabida si Lapu Lapu (para kay Jorge Mojarro, sa kuwentong ito, dapat lang din namang bida sina Magellan at Elcano), hindi pa siya ganoon kagaling na kontrabida. Mas maiinis pa nga ako sa tusong si Yago, o sa matandang huklubang Cartagena, o kahit kay Pigafettang reklamador at wala sa hulog ang punchline. Binanggit pa ni Jorge Mojarro ang pangangailangan ng “stereotypes” para sa ganitong uri ng pelikula. Litaw na litaw ito sa tauhan ni Samar, na nagsilbi ring *deus ex machina* sa ilang tagpo ng kuwento. At selektibo rin—bakit niya iniligtas si Elcano ngunit hindi si Magellan, samantalang ilang sandali pa bago nito ay katabi lang ni Elcano si Magellan nang ipinasa nito ang kaniyang sombrero ng nagtataglay ng sikretong mapa? Idagdag din ang pagtuturo ni Samar papuntang Maluku. Hindi ba’t mas magiging “engaging plot” pa kung tinuklas nina Elcano nang mag-isa ang daan mula Pilipinas patungong Maluku? Si Samar pa nga ang maituturing na dahilan ng trahedya sa Mactan dahil kung hindi siya nagturo, hindi mapupuntahan ni Yago ang mga taga-Mactan upang makipagsabwatan. Siguro, kahit alisin si Samar, uusad pa rin ang kuwento. Posibleng sintomas ito ng pagkakapiit pa rin ng imahinasyon ng mga manlilikha sa pagdaragdag ng love interest para maging maganda ang pelikula. Dagdag ito sa pagpopook sa “pagkakasuklas ng Pilipinas” sa tala ni Pigafetta bilang isang “chivalric romance.” “The Philippine discovery is a piece of chivalric romance,” sabi ni Resil B. Mojares (43). Dugtong pa niya, “Plotting the Philippine discovery experience as a romance meant that ‘certain acts were to be performed, certain ends pursued, certain desires fulfilled’” (43). Maliban sa paglalayag (may machismo pa nga rito, sapagkat sa simula, nagkahamunan pa ang mga lalaking manlalayag tungkol sa kayang abutin ng isa’t isa sa paglalakbay), ang isa pang ninanasa ni Elcano ay ang pag-ibig ni Samar.

Ang mga katangiang ito ay binangga na ng *Moana*: mahusay na pagpapaloob ng kulturang Austronesyano sa kuwento, pagtatampok ng babaeng tauhan na hindi kinakailangan ng eksaherasyon ng “body image” (na ginawa kay Samar: hour-glass body, eksaheradong tambok ng dibdib at puwit, maliit na baywang³) at pagka-“Oriental” o “tropical” (muli, kay Samar: ang pagpapangalan mismo sa kaniya, na para bang kinuha lang ng mga manlilikha mula sa mapa, ang pumpon ng gumamela/hibiscus (?) bilang hair

2 Ilang halimbawa ng mga paggamit ng pangkasaysayang tala hinggil sa prekolonyal na lipunan ay makikita sa mga akda ni Reyes tulad ng nobelang *Etsa-Puwersa* (2000), at ni Derain, ang mga nobelang *Ang Banal na Aklat ng mga Kumag* (2013) at *Aswanglout* (2021), at ilang kuwento sa kalipunan ng maikling kuwento, *The Next Great Tagalog Novel at Iba Pang Kuwento* (2019).

3 Ayon kay Michelle Ruiz: “It’s a disturbing landscape for kids (like my daughter) who are princess- and Barbie-obsessed. Sure, you can shield them (wait, no you can’t, because they’re everywhere) and they’re too little to necessarily notice now, but growing up surrounded by images of utterly unnatural hourglass figures can contribute to the perception of an ideal that is both wildly unrealistic and extremely unhealthy. And it’s a stubborn standard, too: Teeny waists are commonplace not only on the original, early-era princesses like Snow and Cindy but also latter-day heroines like Mulan, Elsa, and Anna, who were allowed, spirit-wise, to be more independent and ostensibly feminist but were still drawn as super-skinny. *Moana*, released in 2016, is the closest Disney currently has to a female lead (they declined to dub her a princess, per se) who has a more normal and strong-looking (though still slender) physique.”

band, ang spiral shell na hikaw, clam shell na kuwintas, disenyo sa palda na mala-sinturon ng starfish, clam shell, at spiral shell), at kawalan ng heteronormatibong “love interest” para gawing makulay ang kuwento. Maliban kay Samar, may isa pang babaeng tauhan sa pelikula, ang manghuhulang si Inés, na lumitaw lamang sa una at huling bahagi ng pelikula. Tila may bakas pa siya ng “magical negro” trope. “Did you find love at last?” tanong ni Inés. “The rosemary’s magic is so powerful,” tugon ni Elcano.

Si Samar ay isang tauhang isteryotipikal, at isang masamang tipo ng isteryotipo. Maihahanay siya sa “magical negro” at “manic pixie dream girl” na nagsisilbing sityo ng coming-of-age development ng isang lalaking puti tulad ni Elcano. Pansinin ang sadboi moment nang mag-away sila ni Samar: “It’s always the same story. I’m no lady’s man. I’m a nice guy, and nice guys never get the girl of their dreams.” Sa huling bahagi ng pelikula, ipinakita ang realisasyon ni Elcano na natagpuan na niya ang kaniyang iniibig, at kailangan niya ulit bumalik sa dagat upang makatagpo si Samar. At ang pagbalik na ito ay simbolikong premonisyon ng ilang daang taong kolonisasyon ng Pilipinas. Ang binabanggit ni Mojares (42–43) na retorika ng “Renaissance chivalry” sa tala ni Pigafetta ng “pagkatuklas” sa Pilipinas, na nakasentro sa “pagsasabayani” kay Magellan, ay minodipika ng pelikula hindi lamang para i-extend kay Elcano—si Elcano mismo, sa halip na si Magellan, ang lalaking Europeo at Kristiyanong bayani na ginawang lehitimo ng naratibo ang sariling mga aksiyon. Para kay Elizabeth DeLoughrey,⁴ mayroong mahabang kasaysayan ng fetishistang pagtitig at pagturing ng mga kolonisador (puti, lalaki) sa mga kokolonisahing kapuluan bilang di-puting babae (5). Samakatuwid, sinasalamin sa pelikula ang legitimacy at justification ng kolonyalismo gamit pareho ang ideya ng Kanluraning chivalry at ng generic at mapanlansing ideya ng pag-ibig. Pag-ibig sa iba’t ibang anyo, at sa konteksto ng Imperyong España, ito ay ang pag-ibig sa Diyos at sa Korona. Maaari ring pag-ibig sa pakikipagsapalaran, at ang mga kapuluang ito, ang larang ng di-pamilyar, ang siyang magtatransporma sa mga binatilyong uhugin upang maging tunay na lalaki.

Higit na korektibo at kritikal sa usaping pangkasaysayan ang pinagtuonan ng mga komentaryo (Madarang; Mojarro; De Leon-Bolinao; Rafael, “Circumnavigating”). Ayon sa depensa ni Jorge Mojarro na nagsilbing pagwawasto sa nakasanayang nasyonalistang interpretasyon: hindi kolonisador sina Magellan kundi naghahanap lamang ng mga pampalasa; hindi planong sakupin ang Mactan kundi labanan lamang si Lapu Lapu upang magpasailalim siya kay Humabon; at hindi lumaban si Lapu Lapu para sa “Pilipinas,” sapagkat wala pa namang Pilipinas noon (bilang iisang kolonya man o bansa). Tumugon naman si Ma. Luisa de Leon-Bolinao sa pamamagitan ng pagpupunto pa ng ibang detalye: na ang paglalakbay ay isang “accidental but calculated necessity;” na bagamat hindi plano ang sirkumnabigasyon, kinailangan ito dulot ng kawalang-alam pa ng mga manlalakbay sa torna viaje; na kahindik-hindik masilayan ang imahen ni Lapu Lapu bilang “villain”

4 Mula kay DeLoughrey: “Scholars have pointed out the ways in which privileged masculine subjects imagine citizenship by invoking feminized metaphors of the nation that preclude women’s active participation, yet there is a strikingly similar gendering of diaspora. Like the operative metaphors of national belonging that encode a semantic collapse between women and (mother)land, diasporic discourses often position masculine subjects as normative travelers who rely upon a feminized sea in order to imaginatively regenerate across time and space. This is why, in the language of diaspora and globalization, masculinized trajectories of nomadic subjects and capital attain their motility by invoking feminized flows, fluidity, and circulation, while the feminine (as an organizing concept) and women (as subjects) are profoundly localized. To be localized in this case does not operate with the ideological potential of the dictum ‘think globally, act locally,’ but rather registers as symbolic and physical stasis” (5).

at ang tagumpay ng “superior race” sa sirkumnabigasyon. Mapanghamon din ang kaniyang panapos na tanong: “I have not seen the film, but I shudder at the message it may bring to our youth. This may be a cartoon for kids and teenagers and meant for light entertainment, but after watching the film, who is going to explain to them what really happened?” Iminungkahi naman ni Vicente L. Rafael ang isang kompromiso: “Perhaps the distributors (rather than the filmmakers) can follow Disney’s lead and add a disclaimer of sorts: ‘Warning: The events depicted here are systematic distortions of historical truth. They contain racist stereotypes that will most likely offend Filipinos for the sake of feeding Spanish nostalgia for their empire – a nostalgia that systematically evades the violent consequences that befell native peoples who came under imperial occupation.’ How’s that for a compromise and a corrective?” (“Circumnavigating”).

“A sober take” (Madarang), kung hindi man playing safe, ang tugon ng National Historical Commission of the Philippines (NHCP) sa negatibong resepsiyon sa trailer: “What we request the public is to be critical and make use of the opportunity to discover by themselves who truly were our ancestors, by reading books about Philippine history, culture, and society, or visiting the National Museum and other museums and galleries alike.” Lampas sa mga detalyeng pangkasaysayan, nariryan din ang mga pagpapahalaga na maaaring masagap, malay man o hindi, mula sa pelikula. Ipinapakita ng subtexts ang mga isyu ng rasismo at sexismong nakapaloob sa kolonyalistang palabas. Gayundin ang usapin ng panlipunang uri sa binabanggit ni Palis na “politikal na ekonomiya” (45) hindi lamang ng produksiyon kundi ng resepsiyon din: sino ba ang may kapasidad at pribilehiyo na manood ng isa’t kalahating oras na pelikula, at dagdag pang mga oras para suriin ito? Sino ang may oras para isantabi ang ibang bagay (trabaho, gawaing-bahay, survival) para pagmunihan ang pelikulang napanood, magbasa ng mga aklat upang siguruhin kung wasto o angkop ba ang portrayal ng mga tauhan at ang kuwentong ibinatay diumano sa kasaysayan, at bumisita ng mga museo, gallery, aklatan, at iba pa? Sino ba ang may oras para maging “kritikal,” para gamitin ang sinasabing “oportunidad”? At hanggang saan?

III

Kung mayroon mang masasabing pinakapopular na “Kastilang mananakop” para sa karaniwang batang Pinoy, si Magellan na siguro ito. Hindi pa nga siya “Kastila” (isa siyang Portuges na kalauna’y naglingkod sa hari ng España, si Carlos V), at maaari pang pagdebatehan kung siya nga ba ay “mananakop.”⁵ Sa kulturang popular, lalo na sa mga

5 Sasabihin ng ilang historyador na anakronistikong sabihin “mananakop” o “conquistador” si Magellan sapagkat hindi naman pakay ng Armada de Molucca ang pananakop sa Pilipinas, kundi ang pagtungo sa Spice Islands. Gayumpaman, pansinin kung paano inilalarawan ni Jose Rizal ang armada sa kaniyang tulang homage, *El Embarque (Himno a la flota de Magallanes)*: Es que en las playas/ Las carabelas/ Hinchán las velas/ Y a partir van;/ Y un mundo ignoto/ Nobles guerreros/ Con sus aceros/ Conquistarán. Nawala ang “conquest” sa salin ni Nick Joaquin, na mas nakatatok sa parehong tugma sa pagtatapos ng kada ikaapat na taludtod (ABCD-EFGD): “For on the beaches/ the caravels/ spread out their sails/ for a world unseen,/ for a world unknown/ that noble warriors/ with their swords/ go forth to win” (Rizal 28-29). Mainam na balikan ang punto ni Rafael: “It’s a bit like saying Columbus was not really a colonizer and a slaver and was just doing the Spanish King a favor. This is a surprising misunderstanding of the Spanish imperial project. After all, the years of Magellan’s voyage, 1519-1521, coincided with Cortez’s war against the Aztecs and consequent colonization of Mexico; that it had been preceded by the Reconquista that brutally expelled Muslims and Jews, by the colonization of the Canary Islands, then Puerto Rico, Cuba, Panama (from where Vasco Núñez de Balboa first sighted the Pacific Ocean in 1513, not to mention the imperial control of large portions of what today is Western

bata (i.e. batang 90s), unang-una sa listahan si Magellan. Narito ang naaalala kong paraan ng pagbibilang at pagkukuwenta:

One plus one, Magellan
 Two plus two, Lapu Lapu
 Three plus three, Christmas tree
 Four plus four, bagong bapor
 Five plus five, Voltez V
 Six plus six, siksikan
 Seven plus seven, 7 Up
 Eight plus eight, chocolate
 Nine plus nine, Lucky 9
 Ten plus ten, ututen

Katuwang ng pagkabisado ng alpabeto ang pagbibilang at pagkukuwenta, mula sa simpleng adisyon hanggang sa pagsangguni sa multiplication table. At lahat ng ito ay agarang kakabit ng anumang pananaw-daigdig ng bata. Kung gayon, maging sa masasabing “pambata” (at kadalasang hindi binibigyang-pansin, dahil nga naman, “pambata” *lang*) na tugmaang ginagamit bilang ehersisyo sa pagbibilang, masisilayan natin ang isang buong lipunang Pilipinong nailuwat ng kasaysayan. Ang engkuwentro sa Mactan, ang sasakyang pandagat, ang mga paboritong snacks, ang anime, maging larong pansugal at pag-utot (na natural na prosesong biolohiko naman ngunit madalas na pinupulis sa ngalan ng kagandahang asal na minana pa kina Urbana at Feliza). Idagdag pa ryan ang novelty song ni Yoyoy Villame na “Magellan,” na kapartner ng “Philippine Geography”:

Magellan landed in Limasawa at noon
 The people met him very welcome on the shore
 They did not understand the speaking they have done
 Because Kastila gid at Waray-Waray man.

Sa *Elcano & Magellan*, hindi dumaong ang crew sa Limasawa, dumiretso na sa pampang ng Cebu. Maigi pa nga siguro kung nagwa-Waray si Lapu Lapu (kalapit na rin ng Cebuano), sa halip na “skivvies” at “ataki!” (ataque) ang sinalita.

Nakatatak sa kamalayang Pilipino ang imahen ni Magellan, at mayroon din itong nililingong kasaysayan. Sa pamamayagpag ng nasyonalistang tradisyon ng kasaysayang Pilipino, higit na pagtutuanon ang kilos ng mga “bayani” na tumugon at lumaban sa pananakop at pang-aapi ng mga dayuhang kolonisador. Umaabot pa nga sa punto na tinitingnan bilang “kalaban” (politikal) at “masama” (moral) si Magellan at ang kaniyang mga kasama, kompara sa pagkabayani ni Lapu Lapu at ng mga mandirigma ng Mactan.

Gayumpaman, hindi rin masasabing “unjustified” ang “outrage” laban sa pelikula. Tulad ng nabanggit sa itaas, maging sa mga batang Pinoy ay pamilyar sina Magellan at Lapu

Europe from France, Italy, the Netherlands, etc) . . . It’s important to be clear: Magellan’s voyage was the inaugural moment of the Spanish colonization in the Pacific, followed by several other Spanish attempts at establishing permanent settlements in the islands culminating with Legazpi’s landing in Cebu in 1565, right around the time the Spaniards were carrying out their conquest of Peru (starting 1532-33, but continuing through the 1570s) . . . In other words, Magellan and Elcano’s voyage were part and parcel of an ongoing Spanish imperial project to dominate the world. It was in direct competition with the Portuguese who had established colonies on the West African coast, then across the Indian Ocean and as far out as Malacca, Taiwan, Japan, and the Spice Islands (until the temporary union of the two crowns in the 16th century). If this isn’t a colonial project, I don’t know what is. (See J.H. Elliot, *Imperial Spain, 1469-1716*; Henry Kamen, *Empire: How Spain Became a World Power, 1492-1763*, among many other sources) (“Circumnavigating”)

Lapu, at ang mga tugmaang ito ay hindi pa binibigkas sa loob ng eskuwelahan, kundi sa mga kalye, klaster, at bakanteng lote na nagsisilbing palaruan nila. Gayundin, kahit sa trailer ng pelikula, makikita pa rin ang justification ng galit: maliban sa pag-aanyong kontrabida ng mga taga-Mactan, mapapansin ang maling pagsasaimahen ng mga katutubong Pilipino, na ebidensiya kundi man ng dahop na pananaliksik ay Orientalistang pagsasa-Iba (Othering). Sa lumalawak na network ng mga iskolar, Pilipino man o dayuhan, tungkol sa paksang ito, maging ang availability ng mga pananaliksik at haba na ng inusad ng anyo ng iskolarsyip (na maaaring sabihing lampas na sa mga post-post: postmodernismo, postkolonyalismo), hindi ko maunawaan kung bakit hindi dapat mainis.

Nais ko ring pansinin ang sinabi ni Mojarro: “The film is about the first circumnavigation of the world. And given that this is a film for children and teenagers, there are several stereotypes in order to create an engaging plot—among them, the typical division of characters between heroes and villains. Needless to say, the circumnavigators had to be necessarily the heroes.” Akin nang nabanggit ang problematikong pagsasa-isteryotipo sa pelikula, lalo na sa mga taga-Cebu at kay Samar. Ngunit kailangan kong balikan ang komentong ito, sapagkat hindi lamang ito nagsasantabi sa tinig ng Pilipino sa naturang kaganapang pangkasaysayan (na kailangan pa nga nating silipin at bulatlatin sa mga “bitak ng *parchment curtain*”),⁶ kundi maging sa batang manonood. Alingawngaw ito ng sinabi ni Rafael: “Attempts to explain the cartoon away as a harmless celebration of Spanish heroism and daring-do is problematic but not unusual for Spanish historians”⁷ (“Circumnavigating”). Sa isang artikulo ni Michelle Ruiz (2019), nabanggit niya ang panganib ng mga Disney Princess movies na nagtatampok ng di-makatotohanang hitsura ng katawan (i.e. maliliit na baywang). Tulad ng mga isyu sa *Elcano & Magellan*, bagamat magagawa namang ipaliwanag ito sa bata, hindi ba’t mas maiging magkaroon na agad ng wasto at angkop na portrayal at narration sa halip na magpaliwanag pa kung bakit ito mali at di-angkop? Magagamit pa sana ang panahon para sa pagpapalalim ng talakayan sa halip na pagdestrunga sa mababaw. Hinuha ko sa pahayag na iyon, tila ba walang kapasidad ang mga bata na umunawa ng kumplikado—kailangang may malinaw na bida at kontrabida, atbp. Ganoon ba talaga? Sino ba ang masama, si Maui o si Te Fiti? Hindi ba’t walang ganitong simplistikong binarya sa *Moana*; sa halip, ipinaliwanag ng pelikula kung bakit at paano nagiging “kontrabida” at “bida” ang isang tauhan, at sa huli, palaging may pagkakataon upang magkasundo. Hindi ba’t kung nais nating mapahalagahan ng mga bata ang kompleksidad ng kasaysayan—hindi black-and-white ang mga pangyayari, tao ang mga “bayani” sa halip na mga “idolong walang bahid ng kamalian,” at kahit pa nga ang pagtatanggol sa mga “mabubuting legasiya” ng kolonyalismo—kinakailangan na nating lampasan ang mapagbansot na mga katangiang ito ng palabas?

6 Hango ito sa “cracks on the parchment curtain” ng historyador na si William Henry Scott. Ipinapakita nito na maaaring muling buoin ang prekolonyal na nakalipas sa pamamagitan ng masusing pagbabasa ng mga kolonyal na dokumento. Isinusulong nito ang posibilidad ng pagpapalitaw ng “Pilipino” o “katutubong” pananaw at naratibo bagamat sinulat ng dayuhan ang batis. Sa kaso ng ekspedisyong Magellan, ang pangunahing sanggunian na maaaring magamit ay ang kronika ni Pigafetta (cf. Mojares 20-51).

7 Dagdag pa ni Rafael: “But apologists for the film have also stressed that it’s merely a cartoon, an innocent adventure movie that required the usual stock figures of heroes and villains. One thinks of Rudyard Kipling children’s books like *Gunga Din* or *The Jungle Book*: racist, sure, but really just innocent fun. The film depicts Magellan and Elcano as jovial, if competitive types, nice guys bouncing around the world, like tourists. They are not really colonizers, only “spice traders.” The native women would naturally be attracted to these amiable, dashing white Europeans and were placed in the film to provide the usual romantic hook” (“Circumnavigating”).

Tumatak sa akin ang tanong ni De Leon-Bolinao sa kaniyang tugon sa opinyon ni Mojarro: “This may be a cartoon for kids and teenagers and meant for light entertainment, but after watching the film, who is going to explain to them what really happened?” Bagamat isang “pagpapaalala” ang depensa ni Mojarro sa mga “nakalimutang” bagay hinggil sa sirkumnabigasyon ng mundo, nagsisilbi rin itong depensa sa nawaglit na oportunidad upang bigyang-edukasyon ang publiko, lalo na ang mga bata na kinikilalang intended audience, tungkol sa isang makasaysayan, pandaigdigang kaganapan. At gayundin, upang tasahin ang ating mga pamantayan at pagpapahalaga, hindi lamang bilang mga Pilipino kundi mga mamamayan ng daigdig, hinggil sa lahi, kasarian, at uri, sa panahon ngayon na dapat ay nalampasan na natin ang mga paurong na pag-iisip at gawi.

Isa itong bigong oportunidad, kung ang pakay ay ang pagpapalaganap ng kasaysayang pangmadla (public history), na tungkuling magtawid ng akademikong iskolarsyip sa umiiral na persepsiyon at kamalayan ng madla ukol sa kasaysayan. Hindi rin dapat ito maging imposisyon ng intelektuwal na toreng garing sa ina-assume na tabula rasang kukote ng itinuturing na pasibong manonood.

IV

Kung hindi ito magagamit bilang “historical film” na nagkukuwento ng naturang mga kaganapan, ano ngayon ang silbi nito sa atin? Balik kay Palis, maaaring pansamantalang “maligaw” muna ulit, kalimutan ang mga kontrobersiya sa “politikal na ekonomiya” ng ganitong palabas, upang “tumahi ng mga sugat” (“sutures you to its story”)—na isang magandang metapora, sapagkat maraming nasaling na sensibilidad ang pelikulang ito (45). Nasa punto na akong malinaw ang mga di-historikal, hindi na mapaninindigang gawing sanggunian ito upang isalaysay ang paglalakbay ng Armada de Molucca, at kung gayon, maghahanap tayo ng ibang punto ng pagbubulay-bulay. Dalawang bagay ang tumatak sa akin sa palabas, na masasabi kong nagdulot sa akin ng mga sandali ng pagkatuto: ang tala ni Pigafetta at ang sombrero ni Magellan.

Una, nang sasaksakin ni Quesada si Magellan, pumagitna si Pigafetta at ipinansalag ang kaniyang aklat. Simboliko para sa akin ito: tulad ng ilang (maisasalbang) bahagi ng Elcano & Magellan, “rekonstruksiyon” ang ginawa ni Pigafetta sa kaniyang tala ng paglalakbay. Muli niya itong isinulat matapos makabalik sa Sevilla. Taong 1525 nang lumabas ang unang nailathalang bersiyon sa Pranses. Sinasabing nawala ang kaniyang orihinal na talaarawan kung saan niya isinulat ang mga kaganapan sa paglalakbay (Mojares 20-21).⁸ Kung gayon, posibleng may mga “pag-alpas” na rin sa kaniyang gunita. Maaaring hindi na accurate ang pagkakaalala niya sa mga kaganapan, na makikita rin sa retorika ng “marvelous,” “wonder,” “ceremony,” at “chivalry” (20-51).⁹ Gayumpaman, kinikilala ang tala ni Pigafetta bilang awtoritatibong sanggunian kung pag-uusapan ang ekspedisyong Magellan-Elcano.

8 Mula kay Mojares: “Based on a diary that Pigafetta kept during the voyage (which has not survived), the account exists in four manuscript versions: one in Italian, the language in which it was originally written (now archived in the Biblioteca Ambrosiana in Milan), and three in French, all of which derive from a common source in a lost French translation of an Italian manuscript other than the Ambrosiana (two of the French manuscripts are in the Bibliothèque Nationale in Paris; one in the Beinecke Rare Book and Manuscript Library of Yale University). All these manuscripts include twenty-three colored maps of islands encompassed in the journey” (20).

9 Tulad ng ginawa ni Laurence Bergreen, kadalasang kino-corroborate ang tala ni Pigafetta sa iba pang tala, tulad ng kina Elcano at Ginés de Mafra, isang seaman na kasama ni Magellan sa *Trinidad*.

Ipinapahiwatig nito ang kapangyarihan ng pagsusulat upang panatilihin buhay ang mga kuwentong ng yumao nang panahon. Madalas binabanggit ng manunulat na si Jun Cruz Reyes, “Kung walang manunulat, wala ring sibilisasyon. Sapagkat sino ang magsusulat tungkol dito?” Nasaksak man ang aklat ng mga tala, hindi pa rin mapapatay ang kuwento. Buhay pa nga, at nanganganak pa ng maraming kuwentong tumitiwalag na sa inang sinapupunan. Kung kaya, nararapat pa ring tandaan ang sinabi ni Mojares na ang talang ito ni Pigafetta ang nagsalehitimo, sa nagbabasang daigdig, ng mga aksiyon nina Magellan at ng sumunod ditong kolonyalismo ng kapuluang Pilipinas (40-41).

Pangalawa, sa Labanan sa Mactan, ipinasa ni Magellan ang kaniyang sombrero kay Elcano, bago siya daluhungin ng mga batikang mandirigma. Laman ng pandong ang sinasabing sikretong mapa, na isinusuot niya sa lampara sa cabin ng kapitan-heneral upang mapalitaw ang hugis ng mga pulo at mga ruta. Gayumpaman, hindi rin ito magagamit nina Elcano. Si Samar ang naging gabay patungong Maluku. Hinanap nina Elcano nang sarilinan ang daan pabalik sa España. Binilinan pa ni Samar si Elcano kung paano malalampasan ang matataas na alon ng Cape of Storms: “To get through that cape, keep your distance from the coast, for the tide will drag you in. But never lose its sight, not once.” Purong kaalamang bayan (folk knowledge) mula sa maritimong lipunan, isang patunay ng kapangyarihan ng kontra-kartograpiya. Wala nang silbi ang mapa sa sombrero. Simpleng pampainit na lamang ito ng bumbunan. “The Spaniards are crazy!” palahaw ni Pigafetta, kaharap ng nakasombrerong Elcano. “Always going west with no map! Ugh! They are insane!” Ang double entendre ni Magellan na “it’s all in my head” (tumutukoy sa mapa sa kaniyang sombrero) ay nagkatotoo: batay sa karanasan, nagawang maimapa nina Elcano ang daang pauwi gamit ang kani-kanilang mga isip, mga bisig.

Isang makasaysayang tagumpay ang pagbalik nina Elcano sa Sevilla sapagkat binunggo nila ang kawalang-kasiguraduhan. Babalik at babalik sa dagat ang mandaragat, ayon kay Elcano sa pagtatapos ng pelikula. Para sa mga sinaunang Pilipino, lalo na sa mga taga-ilawud, ang dagat ay bahagi na ng pang-araw-araw na realidad. Hindi na kailangan ng pagbalik kung nariryan naman na. Minsang binanggit ni Vicente Rafael ang pagsasanib ng pagsusulat at paglalayag sa salitang “baybayin” (*Contracting* 49).¹⁰ Paano ba natin “binabaybay” (sinusulat) ang ating mga “pamamaybay”? Paniguradong nakabalik si Samarsa Cebu. Hindi na kakailanganin ng *Victoria* upang ihatid siya, sapat na ang payak na bangka. O baka pinili niya ring maligaw kung saan man. At para sa akin, ito ang mas interesanteng kuwento. Ano-ano kayang mga kuwento ang kaniyang binitbit pauwi, o palayo?

10 Mula kay Rafael: The ambivalence inherent in Tagalog script tended to defer sense in favor of the sensation of sound as one slid from one signifier to another. This tendency is further suggested by the very word for the script: baybayin means to learn the alphabet and to spell a word, but it also refers to the seacoast, or the act of coasting along a river. This sense of the word highlights the seeming randomness involved in the reading of the script as one floats, as it were, over a stream of sounds elicited by the characters. Perhaps this was why the natives, as Spanish writers and present-day historians have observed, showed little interest in employing the local syllabary for the ‘serious’ preservation of historical and literary texts. Instead, writing on bamboo and other such perishable materials, Tagalog used this script, as a nineteenth-century commentator remarks, for such things as ‘barely intelligible amatory verses written in hyperbolic style’ (*Contracting* 49).

Mga Sanggunian

- Alonso, Ángel, direktor. *Elcano & Magellan: The First Voyage Around the World*. Sulat nina José Antonio Vitoria at Garbiñe Losana, Dibulitoon Studio / Elkano Dibulitoon AIE, 2019.
- Bergreen, Laurence. *Over the Edge of the World: Magellan's Terrifying Circumnavigation of the Globe*. HarperCollins, 2003.
- De Leon-Bolinao, Ma. Luisa. "Was the Outrage (Not Anger) Over "Elcano & Magellan" Unjustified? I Think Not." *Rappler*, 11 Nob. 2019, www.rappler.com/voices/imho/opinion-outrage-elcano-magellan-unjustified-not.
- DeLoughrey, Elizabeth. *Routes and Roots: Navigating Caribbean and Pacific Island Literatures*. U of Hawai'i P, 2007.
- Madarang, Catalina Ricci S. "'Elcano & Magellan' Film Is Riling Some Filipinos but Historians Have a Sober Take." *PhilStar*, 8 Nob. 2019, interaksyon.philstar.com/trends-spotlights/2019/11/08/157214/elcano-magellan-boycott-calls-history-philippines/
- Mojares, Resil B. "The Islands According to Pigafetta." *Waiting for Mariang Makiling: Essays in Philippine Cultural History*, Ateneo de Manila UP, 2002, pp. 20-51.
- Mojarro, Jorge. "The Anger Toward the 'Elcano & Magellan' Film Is Unjustified." *Rappler*, 10 Nob. 2019, www.rappler.com/voices/imho/anger-toward-elcano-magellan-film-unjustified.
- Palis, Joseph. "Of Non-Places and No Man's Lands." *Aether*, tomo 1, 2007, pp. 45-48.
- Rafael, Vicente L. "Circumnavigating the Circumnavigators." *Rappler*, 16 Nob. 2019, www.rappler.com/voices/thought-leaders/circumnagivating-the-circumnavigators.
- Rafael, Vicente L. *Contracting Colonialism: Translation and Christian Conversion in Tagalog Society under Early Spanish Rule*. Ateneo de Manila UP, 1988.
- Rizal, José. *The Complete Poems and Plays of José Rizal*. Isinalin ni Nick Joaquin, Far Eastern U, 1976.
- Ruiz, Michelle. "You're Not Crazy—Disney Princesses Have Insanely Small Waists (and Looking at Them Is Not Great for Kids)." *Vogue*, 17 Ene. 2019, www.vogue.com/article/disney-princess-waist-unhealthy-body-image-children-study.
- Scott, William Henry. *Barangay: Sixteenth-Century Philippine Culture and Society*. Ateneo de Manila UP, 1994.